

KAPITTEL 6

Er det den konfliktskapende eller fredssøkende Hauge som bør minnes?

Jostein Garcia de Presno Høgskulen i Volda/MF vitenskapelig høgskole

Abstract: The approach of the Norwegian lay preacher Hans Nielsen Hauge (1771–1824) toward contemporary society was twofold. Before Hauge's trial, it was largely one of conflicts; afterwards it was mainly one of conciliation. In the study of Hauge, there has been a tendency to approve of or give prominence to the former approach, while disapproving of or neglecting the latter. I argue that Hauge's two approaches toward society should be valued according to what results they brought about. By this criterium, the conciliatory approach is seen to have accomplished results which the more antagonistic approach could not. However, both approaches had their merits: the antagonistic approach created the first Norwegian mass movement; the conciliatory made it acceptable to society.

Keywords: Haugean movement, trial, Hans Nielsen Hauge, conflict, historiography

Innledning

I dette kapittelet ønsker jeg å stille spørsmål ved det jeg mener både er og har vært en utbredt og kanskje ubevisst oppfatning om Hans Nielsen Hauge (1771–1824) og Hauge-bevegelsen. Enkelt sagt går denne oppfatningen ut på at den tidlige bevegelsens verdier og framgangsmåter var bedre eller viktigere enn den sene. I 2021 kom for eksempel denne tendensen til syne ved markeringen av 250-årsjubileet for Hauges fødsel, gjennom et sterkt fokus på Hauges og bevegelsens tidlige virksomhet. Tendensen til den store oppmerksomheten mot de første åtte årene av Hauges virksomhet på bekostning av de ti siste kan kanskje komme av at man ser likhetstrekk mellom vår tids verdier og verdier som den tidlige bevegelsen stod for, mens den sene bevegelsen ikke vekker like stor beundring eller fascinasjon. For å problematisere denne tendensen ønsker jeg å flytte oppmerksomheten over på de faktiske konsekvensene av Hauge-bevegelsens virksomhet. Hvordan framtrer henholdsvis den tidlige og sene Hauge-bevegelsen i lys av resultatene haugianerne oppnådde?

Problemstillingen legger til grunn en svært vanlig inndeling av Hauges og bevegelsens liv i to faser; en inndeling som jeg også slutter meg til. Denne inndelingen ser rettssaken mot Hauge, som varte fra 1804 til 1814, som et vannskille mellom de to fasene. Før rettssaken var Hauges og haugianernes omgang med samfunnet i stor grad preget av konflikt. På flere områder av bevegelsens virksomhet kom de i klammeri med myndigheter og borgerskap. Jeg kaller dette den konfliktskapende fasen. Etter rettssaken, derimot, var forholdet nesten utelukkende preget av tilpasningsvillig harmoni og orden, i hvert fall fra haugianernes side. Det var om å gjøre å finne en måte å eksistere på sammen med samfunnet. Dette kaller jeg den fredssøkende fasen. De to fasene hadde altså omtrent diametralt motsatte tilnæringsstrategier til samfunnet. Som Berge Furre så billedlig formulerte det: sammenlignet med den «stormfugl» som hadde herjet før rettssaken, var Hauge-bevegelsen etterpå en «malande katt på statens fang».¹

Hauge-bevegelsens brede samfunnsmessige påvirkning på kirkeliv, næringsliv og politikk i 1800-tallets Norge er i dag vidt anerkjent.² Jeg mener at det var nettopp bevegelsens retningsendring fra konfliktskapende til fredssøkende som muliggjorde denne store og langsiktige innflytelsen. Med andre ord oppnådde den malande katten noe som stormfuglen ikke

1 Furre 1999a.

2 Se for eksempel Grytten og Minde (2015), Pryser (1999) og Thorkildsen (1998).

klarte. Uten den malande katten tror jeg faktisk heller ikke det hadde vært noen Hauge-jubileer. I det følgende ønsker jeg derfor å se på hva Hauge-bevegelsen oppnådde i sine to svært så ulike faser, hvordan den påvirket norsk samfunnsliv, og hvilken pris bevegelsen måtte betale for å transformeres fra konfliktskapende til fredssøkende. Selv om Hauge-bevegelsen fortsatte å utvikle seg også etter Hauges tid, begrenser jeg meg her til å drøfte perioden fram til Hauges død i 1824. I denne perioden var Hauge den ideologiske hovedleverandøren for bevegelsen, og drøftingen tar utgangspunkt i hans virksomhet.

Historiografiske tendenser

Oppfatningen om at den tidlige, konfliktskapende fasen var viktigere eller riktigere enn den senere fredssøkende fasen er ikke et nytt fenomen. Tonen ble egentlig satt av Hauge selv, som med sin selvbiografiske reisebeskrivelse ene og alene skildret sin egen og bevegelsens aktivitet før rettssaken.³ Oppfatningen har også kommet til uttrykk på ulikt vis i både kirkehistoriske og allmennhistoriske framstillinger gjennom tidene. I Hauge-biografier, som hos Anton Christian Bang og Sverre Norborg, har fortellingen om Hauges liv i praksis vært fortellingen om den opprørske bevegelsen før statens inngripen, med årene etter rettssaken mer som et etterspill.⁴ I oversiktsverk over norsk kirkehistorie av Andreas Aarflot og Einar Molland har riktignok bevegelsen etter rettssaken fått langt bredere omtale, men her har Hauges betydning for den sene bevegelsen blitt viet lite oppmerksomhet.⁵

Også hos ikke-teologer har lignende tendenser kommet til syne. Francis Sejersted ser årene fram til 1805 som «den åndelig rikeste», mens «en viss åndelig avslapning» viste seg i ekspansjonsfasen etter 1814.⁶ Lars Petter Hermansen går så langt som å kalle rettssaken mot Hauge for «sluttstrek for det som i virkeligheten var den første uavhengige folkebevegelse i Norge».⁷

3 Hauge 1952.

4 Bang 1910; Norborg 1970.

5 Molland 1979: 70–72; Aarflot 1967: 251–258. Oppfatningen av Hauges tidlige opprør som teologisk riktig og hans senere lojalitet mot verdslige autoriteter som feil gjorde seg også gjeldende i historiebruken i den radikale lekmannsbevegelsen på slutten av 1800-tallet, jf. Ulstein (2019, s. 134).

6 Sejersted 1995: 255, 298. Øystein Rian (2014, s. 441) hevder på lignende vis at Hauge forfektet «en noe mindre krevende og mer konvensjonell kristendom» etter 1814.

7 Hermansen 2018. Andre har påpekt kontinuiteten i bevegelsen på begge sider av rettssaken, men gjerne på tross av, mer enn på grunn av, Hauges innsats. Ifølge Halvdan Koht hadde Hauge-bevegelsen «vekket eit liv som det var uråd å kue». Koht 1926: 349, 351. En lignende formulering finner vi hos Knut Mykland (1978, s. 131).

Det ferskeste eksempelet på en vektlegging av bevegelsens første tid er Trygve Riiser Gundersens imponerende tobindsverk om haugianerne, hvorav første bind nylig er utkommet. Verket skal, etter planen, kun ta for seg bevegelsen fram til rettssakens begynnelse.⁸

Den store oppmerksomheten omkring den første fasen kan henge sammen med en nedvurdering av Hauges betydning for bevegelsen etter rettssaken. Den dominerende oppfatningen har vært at Hauge på den tiden ikke lenger spilte noen sentral rolle. Tore Pryser påpeker at «Hauge sjølv fekk mindre å seie» for bevegelsen etter rettssaken.⁹ Anders Johansen hevder at «Hauges store tid var over med fengslingen i 1804»,¹⁰ mens Universitetsforlagets tobindsverk om norsk historie slår fast at etter fengslingen «overtok andre ledelsen av bevegelsen».¹¹ Berge Furre mener dette skyldtes at det var en «resignert» Hauge som bosatte seg på Bredtvet etter rettssaken.¹² Imot dette synet har Øyvind Norderval svart med å skildre hvordan Hauge etter rettssaken tvert imot jobbet aktivt for «de samme mål» som før, bare med en ny strategi, og Ståle Dyrvik har anført at Hauge-bevegelsen etter rettssaken nettopp «overlevde i kraft av leiarens klarsyn og måtehald».¹³

Jeg tar utgangspunkt i Nordervals og Dyrviks observasjoner av Hauges sentrale rolle for bevegelsen etter rettssaken. Mens mye av forskningen på Hauge-bevegelsen er konsentrert om hvilke samfunnsstrukturer som muliggjorde framveksten av Hauge-bevegelsen, ønsker jeg i større grad å anlegge et aktørperspektiv, med særlig oppmerksomhet mot Hauges rolle for bevegelsens retningsendring og hvordan han var påvirket av rettssakens anklager. Spørsmålet blir da hvilken av de to linjene som Hauge stod i bresjen for, den konfliktskapende eller den fredssøkende, som førte til best resultat på lang sikt. Eller, med tanke på framtidige Hauge-jubileer: Er det den konfliktskapende eller fredssøkende Hauge som bør minnes? For å drøfte dette spørsmålet vil jeg foreta en skildring av henholdsvis den konfliktskapende og fredssøkende fasen med særlig vekt på bevegelsens forkynningsaktivitet, bokutgivelser og handelsvirksomhet.

8 Gundersen 2022.

9 Pryser 1999: 262.

10 Johansen 2019: 262.

11 Moseng et al., 2003: 333.

12 Furre 1997: 193.

13 Dyrvik 2011: 206; Norderval 1999: 503.

Konfliktlinjen

Haugevekkelsens første fase kan regnes fra Huges livsendrende opplevelse i 1796 til det danske kanselli grep inn i 1804. Selv om disse årene var preget av konflikter, var Hauge egentlig ikke direkte konfliktsøkende. Som bønder flest, var han både kongetro og autoritetstro, og ga ofte uttrykk for at hans virksomhet ikke *egentlig* var i konflikt med kongens lover.¹⁴ Han flyttet til Bergen blant annet for å unngå konflikter, og unnlot å opplyse prestene om sine religiøse samlinger av samme grunn.¹⁵ Som Riiser Gundersen så tydelig har vist, stod de første årene av Hauge-bevegelsens virksomhet likevel tydelig i konfliktens tegn.¹⁶ Bevegelsens voldsomme aktivitetsnivå utfordret på en rekke områder samfunnets normer og regler og ble dermed konfliktskapende. Dette gjaldt på alle de viktigste virksomhetsområdene i bevegelsen: både den omreisende predikantvirksomheten, skriftutgivelsene og handelsvirksomheten.

Når det gjaldt predikantvirksomheten fortsatte for eksempel Hauge å avholde religiøse møter uten å melde fra til lokale prester på tross av stadige pågripelser og hjemsendelser. Som så ofte er blitt påpekt, ble Hauge pågrepet hele ti ganger for sin predikantvirksomhet før rettssaken. Hver gang fikk han formaninger om å holde opp med sin aktivitet. Han svarte da alltid at det løftet kunne han ikke gi, for det ville være å gå imot Bibelens ord.¹⁷ Denne kompromissløse linjen ble gjeldende for hele bevegelsen, og fram til 1805 ble flere haugianere pågrepet for lignende forhold.¹⁸ En typisk problemstilling for Hauge og haugianerne i denne fasen var om de skulle love å holde opp med predikantvirksomheten for å slippe (ut av) arrest.¹⁹ Eller som de selv gjerne formulerte det: om de skulle lyde Gud eller mennesker. Svaret var i praksis gitt på forhånd, for de kunne ikke trosse det de oppfattet som Guds vilje.

Hauges mange bokutgivelser var også konfliktskapende. Det var ikke bare oppsiktsvekkende at han som en selv titulert «mindre skriftlærd Dreng» skrev bøker; også innholdet var omstridt. Skriftene hans var både

14 Jf. åpningssetningen i hans første skrift: «Af den gode Guds Forsyn har vi her i vore Lande, som vi ere udi, haft en god Regiering, som har haft største Omsorg for Landets Vel, til aandelig og timelig Freed.» Hauge 1947: 83.

15 Riksarkivet (RA): RA/S-1151/D/L0002, forhør av Hans Nielsen Hauge, svar på spørsmål 79.

16 Gundersen (2022), kap. 10–12) mener også det finnes indikasjoner på at Hauge til en viss grad også oppsøkte konfrontasjoner.

17 Jf. RA/S-1151/D/L0002, bilag 69, forhør av Hans Nielsen Hauge i Hokksund arresthus 1. november 1804.

18 Bang 1910: 183–184; Seland 2022; Supphellen 2012: 82.

19 Grendahl 1849: 20; RA/EA-6834/F/L0001, Haugianerbrev 1, s. 29, 88, 193.

reaksjonære og revolusjonære.²⁰ De var reaksjonære, fordi de framhevet det som i samtiden av mange ble oppfattet som foreldet pietisme. Hauge hevdet selv at han ikke forkynte annet enn barnelærdommen, men det var også nettopp problemet. Pontoppidan, som Hauge lente seg på og som man fortsatt pugget i konfirmasjonsundervisningen, var for lengst forlatt som allmenn rettesnor av den dannede elite, og ble av mange oppfattet som gammeldags og bakstreversk.²¹

Hauges skrifter var på samme tid også revolusjonære. Med sine kraftuttrykk om presteskapet, de autoriserte religionslærerne, kritiserte han ikke bare prestene. Han angrep samtidig den lutherske standslæren og eneveldets samfunnsstruktur.²² Bøkene hans var dessuten ment og ble oppfattet som erstatninger for kirkens egen kjernelitteratur: Lekmannen Hauge utga en egen salmebok, en egen postill (prekensamling), og han prøvde til å med å få utgitt en slags allmuebibel som var nedkortet og kommentert av ham selv.²³ Den skulle dermed være overkommelig for «enfoldige» både å anskaffe og forstå. Når det før rettssaken innkom en rekke bekymringsmeldinger fra presteskapet rundt om i landet om at «Hauges lære» var skadelig, var denne oppfatningen blant annet basert på at Hauge gjennom sine skrifter på ulovlig vis opphevet seg selv til religionslærer.²⁴

Hauges handelsvirksomhet medførte også en rekke konflikter etter at han ble kjøpmann i Bergen i 1801. I løpet av bare tre år ble Hauge bøtelagt både for brudd på bokbindernes monopol, for å ha latt svogeren styre handelen mens han selv var på reise, og for å ha sendt en av skutene sine til Finnmarkens amt for å handle uten privilegium.²⁵ Rundt omkring i landet var dessuten haugianere involvert i fire–fem rettssaker og tvister om arv, som et direkte resultat av at Hauge forkynte at det var bedre å testamentere verdiene sine til Guds rike (les: haugianernes virksomhet) enn å la utroende slektninger få dem.²⁶ I tillegg kom rykter som særlig skulle tiltrekke seg sentralmyndighetenes oppmerksomhet, nemlig om slaverikontrakter i nord og innkjøp av flere, store eiendommer. De mange konfliktene vitner om et stort handels- og næringsengasjement, og at Hauge stadig gikk for fort fram til å klare å overholde tidens handelsreguleringer.

20 Jf. framstillingen av Hauges kristendomsforståelse i Aarflot (1969).

21 Se for eksempel RA/S-1151/D/L0001, forsvarers innlegg, s. 12.

22 Furre 1999b.

23 Hauge 1799/1951, 1949/1800; Aarflot 1969: 110–113.

24 Garcia de Presno 2021.

25 Breistein 1955: 64–74, 274.

26 Breistein 1955: 207–216.

Det er ikke vanskelig å forstå at Daniel Thrap og Johan Schreiner har ansett de økonomiske mistankene mot Hauge som hovedårsak til statens inngripen, og at flere historikere har tolket Hauges bevegelse som et opprør mot handelsborgernes monopoler.²⁷ Her var en person som tilsynelatende nektet å innordne seg samfunnets vedtatte reguleringer når de ikke passet hans planer og kristendomssyn. Eller var han faktisk en bedrager, en som tjente seg rik på fattiges godtroenhet? I myndighetens øyne framstod han mer og mer som det.²⁸ I 1804 kulminerte de mange små konfliktene knyttet til omreisende forkynnelse, bokutgivelser og handel i én stor: rettssaken mot Hauge, initiert av styresmaktene i København. Siktelsen inneholdt følgelig anklager om både ulovlig konventikkelvirksomhet, skadelig lære og økonomisk bedrageri.

En omstridt folkebevegelse

Hva fikk haugianerne igjen for sin konfliktlinje? Resultatene var svært omfattende. For bare å nevne noe ble Hauge raskt Norges mest leste forfatter, og et landsdekkende kolportørnettverk ble bygget opp for å distribuere de mange utgivelsene. Beslagleggelsen av Hauges skrifter under rettssaken viste at de hadde fått nasjonal utbredelse.²⁹ Hauges handel strakte seg snart fra Lindesnes til Troms, og i løpet av disse få årene ble det satt i gang et trettitalls bedrifter.³⁰ Menn og kvinner var involvert i både produksjonen og handelen, og det var i realiteten like mye hele bevegelsens handel som Hauges. I 1802 kunne dessuten Hauge skryte av å ha en mengde omreisende forkynnere med seg på laget: «Over hundrede er begavet at tale, og iblandt reiser omkring, holder offentlig Taler og Samlinger.»³¹ Innen få år var gått, var Hauges navn beundret, latterliggjort og fryktet helt til København.

Det som likevel må regnes som det største langsiktige resultatet av konfliktlinjen, var mobiliseringen av det som i ettertid er blitt kalt Norges første landsdekkende folkebevegelse.³² Rundt omkring oppstod det lokale venneflokker, ofte med utgangspunkt i familie- og slektskapsbånd.³³ I eneveldets

27 Koht & Schreiner 1934–1936; Mykland 1978: 131; Thrap 1893.

28 Jf. siktelsen om at Hauge skulle ha «betient sig af [Almuens] Eenfoldighed til at berige sig»; RA/S-1151/D/L0002, forhør av Hans Nielsen Hauge, s. 3.

29 Kullerud 1996: 30. Se også Lars Ørstaviks (1982) mer detaljerte analyse av utbredelsen av Hauges skrifter på Sunnmøre.

30 Grytten 2014: 55.

31 Brev fra Hauge 17. april 1802. Hauge 1971: 148.

32 Mykland 1978: 126.

33 Seland 2017: 116.

stedbundne standssamfunn begynte tusener av menn og kvinner, unge og gamle, bofaste og «omvankende», rike og fattige, personer med og uten utdanning, fra bygd og by, fra syd til nord, å oppføre seg som en stor, nasjonal familie. De kalte hverandre brødre og søstre, og «under personleg overvaking av Hauge støtta dei kvarandre med informasjon, kapital, praktisk hjelp av alle slag, og jamvel med driftige ektemakar».³⁴ Ifølge «vennene» selv var det eneste tilhørighetskriteriet en ekte overbevisning om egen syndefullhet og Jesu nåde, med et uavlatelig arbeid for sjelens frelse. I praksis var nok aksept av Hauges ideologiske autoritet også forventet. Og om ikke eiendomsfellesskap ble gjennomført fullt ut, så oppstod i praksis et formålsfellesskap for alle de haugianske virksomhetene.³⁵

Når jeg kaller denne folkebevegelsen det viktigste resultatet av konfliktlinjen i et langsiktig perspektiv, er det på grunn av den videre utviklingen. På tross bevegelsens store utbredelse var statens inngripen svært effektiv og lammende da den til slutt bestemte seg for å handle. Da Hauge ble arrestert, mistet bevegelsen sin leder. Da Hauges skrifter ble konfiskert landet rundt, mistet mange haugianere tilgangen til sin viktigste inspirasjonskilde.³⁶ Da det ble kunngjort forbud mot lekmannsforkynnelse, stoppet forkynnelsen opp.³⁷ Og da Hauges bo ble inndratt, stoppet handelen opp.³⁸ Resultatet var at i 1805 var det aller meste av Hauge-bevegelsens utadrettede virksomhet opphørt, slik at «Fredrik 6.s embetsværk fik den ro og orden, det behøvede».³⁹ Tilbake satt engstelige haugianere på en rekke spredte gårder og bedrifter og lurte på om de også kom til å bli tiltalt.⁴⁰ Det som først og fremst var tilbake var vennene selv, med deres felles identitet og tilhørighet. Det var denne uformelle, nettverksbaserte haugianeridentiteten som skulle komme til å utgjøre grunnstammen i den nye bevegelsen som ble bygget opp etter rettssaken. For om bevegelsen hadde stoppet opp, stod folket igjen med en sterk, felles identitet, som verken sosial kontroll eller rettssak helt kunne utslette. Derfor var folkebevegelsen, med vekt på dette ordets første del, det viktigste resultatet av konfliktlinjen.

34 Dyrvik 2011: 207.

35 Seland 2017: 111–114.

36 Norborg 1970: 105–108.

37 Noen unntak fantes, som John Haugvaldstad i Stavanger. Heggteveit 1905–1911: 362.

38 Breistein 1955: 309.

39 Feldbæk 1998: 248.

40 Selv om det ble besluttet å ikke anlegge sak mot andre enn Hauge, ble dette aldri offisielt kunngjort. Se bla. undersøkelseskomisjonens innstilling, RA/S-1151/D/L0002, konsepter 1804: betenkning av 8. mars 1808, og bilag A.

Var konflikt nødvendig?

Siden konfliktlinjen resulterte i en nedstenging av bevegelsen, er det et interessant spørsmål om Hauge-bevegelsen kunne oppstått uten å være konfliktskapende. Det virker lite sannsynlig. Riktignok vil en sosial bevegelse alltid velge sine strategier ut ifra handlingsrommet og målsetningene den til enhver tid har.⁴¹ Både ressursene bevegelsen har mulighet for å mobilisere og de politiske rammene er med å bestemme valgmulighetene til bevegelsen.⁴² Sosiologen Inger Furseth har for eksempel vist hvordan Hauge-bevegelsens suksess og vekst før rettssaken i stor grad på denne måten kan tilskrives gode og effektive mobiliseringsstrategier.⁴³

Likevel er det tydelig at ikke bare strategier, men også sentrale målsetninger i Hauge-bevegelsen stod i klar konflikt til gjeldende samfunnsnormer og lovverk under eneveldet. Lekmannsforkynnelse, reising uten godkjent formål, kritikk av den offisielle gudsdyrkelsen – på alle disse områdene var haugianerne på kollisjonskurs med stat og embetsverk. I tillegg kom Hauges mange dristige handelsforetak som skapte konflikter med handelsstanden.⁴⁴ I Hauge-bevegelsens enorme aktivitet var det en lang rekke elementer som stod i potensiell konflikt med gjeldende samfunnsordninger. Knut Dørum og Hilde Sandviks gjennomgang av opptøyer i Norge i perioden 1750–1850 viser at statens inngripen overfor urolige elementer ofte var en kombinasjon av gulrot og pisk, og at trusler, straff og disiplinering var en selvsagt del av statens handlemåte.⁴⁵ Reaksjonen mot Hauge-bevegelsen passer godt inn i dette bildet og ser ut til å være bare ett eksempel på at folkebevegelse og konflikt hørte nokså uløselig sammen under eneveldet.

Også et komparativt perspektiv synes å peke i retning av at konflikt var uunngåelig ved Hauge-bevegelsens oppstart. Den danske kulturhistorikeren Hanne Sanders har undersøkt tidlige vekkelser i Danmark og Sverige. Hun mener definisjonen av vekkelse nødvendigvis må innebære motstand mot og konflikt med religiøse myndigheter. Hun opererer derfor med et konflikthierarki ut ifra i hvor stor grad vekkelsene stod i motsetning til den etablerte samfunnsorden.⁴⁶ «Konventikkelvekkelse», som

41 Freeman 1979.

42 McAdam 2011; McCarthy & Zald 1977.

43 Furseth 2002: 65–165.

44 Schreiner 1933.

45 Dørum & Sandvik 2012: 10–11.

46 Sanders 1995: 22, 91.

Hauge-bevegelsen er et eksempel på, kan med Sanders' konflikthierarkisies å befinne seg midt på skalaen; mindre konfliktskapende enn separatistiske bevegelser, men mer enn presteledet vekkelse. Selv om Hauge-vekkelsen altså ikke var direkte konfliktsøkende, var den svært representativ for samtidens vekkelser ved å være konfliktskapende. Det samme mønsteret viste seg over hele Skandinavia.

Hvilke sjanser hadde Hauge-bevegelsens konfliktlinje til å lykkes? Eller, for å stille spørsmålet mer generelt: Hvilke utsikter til langsiktig suksess hadde egentlig konfliktskapende bevegelser i Norge på slutten av 1700-tallet? Folkelig opposisjon under eneveldet hadde større sjanser for å lykkes hvis den ble uttrykt i omskrevne former og ikke rettet seg mot konge og regjering direkte.⁴⁷ Særlig i begynnelsen av vekkelsen er det tydelig at Hauge la seg på denne linjen. Med tiden ble likevel den samlede utfordringen fra vekkelsen for mye for staten, som oppfattet bevegelsen som en alvorlig trussel. Et blick på det samtidige Lofthusopprøret er ganske talende. Selv om Lofthusopprøret og Hauge-vekkelsen i utgangspunktet var to svært ulike bevegelser, var statens inngripen overfor dem slående lik. Den så begge bevegelsene som en trussel mot det bestående og behandlet dem deretter: Begge foregangsmenn ble anklaget i rettssystemet gjennom dømmende kommisjoner; det ble kunngjort offentlig at bevegelsens handlinger var ulovlige; tiltalen ble trykket og distribuert vidt og bredt; og i begge tilfeller var den tiltenkte straffen straffearbeid.⁴⁸ I begge tilfellene ble eneveldets samfunnsstruktur utfordret ut over det staten kunne tåle, med det resultat at staten grep inn.

For å foregripe den videre diskusjonen, kan vi også spørre oss: Ville konfliktlinjen ha fungert bedre etter 1814? Hvis haugianerne hadde fortsatt med sitt konfliktfylte forhold til myndighetene, hadde de lyktes bedre i Norge etter eneveldet? Det er tvilsomt. Andreas Seierstad, og i nyere tid Frode Ulvund, har gitt eksempler på håndhevelse av både konventikkelplakaten av 13. januar 1741 og det enda strengere separatismereskriptet av 5. mars 1745 i tiårene etter 1814.⁴⁹ Foranledningene var lokale vekkelsespredikanter og religiøse minoriteter som utfordret religionsmonopolet. De trosset den samme religionslovgivningen som Hauge hadde blitt dømt etter.⁵⁰ De fikk kjenne statens maktmidler på kroppen, og statens foretrukne måte å gripe

47 Dørum 2017a.

48 Fiskaa 2009; Garcia de Presno 2018.

49 Seierstad 1923; Ulvund 2014.

50 Hauge ble i første rettsinstans dømt i analogi med reskriptet av 5. mars 1745. Hauge 1952: 263.

inn på var fortsatt gjennom rettssystemet. Det var altså på ingen måte fritt fram for religiøse bevegelser etter 1814. Om konflikt med myndighetene var temmelig uunngåelig før 1814, var det like tydelig at det måtte en endring til i bevegelsen, om den skulle kunne fortsette. Denne endringen kom etter 1814.

En bevisst retningsendring

I 1814 var rettssaken over, og Hauge var en fri mann. Ut ifra et sosiologisk synspunkt er det ikke uvanlig at et samfunns reaksjon framprovoserer motreaksjoner hos sosiale bevegelser.⁵¹ Det er derfor ikke overraskende å se en endring i bevegelsens karakter som et resultat av rettssaken. Det er dessuten et vanlig syn at bevegelsesledere etter hvert blir mer konservative for å bevare lederposisjon og tilgang til materielle ressurser.⁵² Her var Hauge intet unntak. Mot slutten av rettsprosessen hadde han, som så mange andre nordmenn på den tiden, kjøpt seg gård og blitt selveier. I løpet av fengselsårene hadde han dessuten fått et godt forhold til flere geistlige og verdslige embetsmenn, som gjerne besøkte ham hjemme på gården. Hauge og flere haugianere hadde altså fått betydelig økonomisk og sosial kapital å miste.

Det norske samfunnet gjennomgikk også betydelige endringer i løpet av rettssakens gang. Mens Hauge ble pågrepet og siktet under eneveldet, falt den endelige dommen i et Norge som nylig hadde fått sin egen grunnlov. Hauge hadde store forventninger til det nyvunne medborgerskapet og den «retfærdige Regjering» landet nå hadde fått.⁵³ Men selv om landet hadde fått egen grunnlov, forble religionslovgivningen stort sett den samme som under eneveldet.⁵⁴ Dessuten ble straffe- og sivillovverket videreført. Ja, til og med eneveldets embetsverk ble tatt med inn i den nye unionen. Dette betydde at kirken fortsatt hadde monopol på offentlig utøvelse av religion, og at konventikkelplakatens bestemmelser ennå stod ved lag.⁵⁵ Både haugianernes sosiale posisjon og videreføringen av lovverket skulle derfor tilsi en mer dempet bevegelse i fortsettelsen.

51 McAdam 2011: 109.

52 Zald & Ash 1966: 334.

53 Hauge 1952: 50.

54 Thorkildsen 2014.

55 Eneveldets lovverk ble i utgangspunktet videreført, med mindre det stred mot Grunnloven. Først på 1830-tallet begynte man å stille spørsmål ved om konventikkelplakatens bestemmelser var forenlige med grunnlovens intensjon. Jf. Seierstad 1923: 255–260.

Retningsendringen i bevegelsen må likevel ikke bare sees som en uunn­gåelig utvikling eller en naturlig konsekvens av Hauges og haugianernes borgerlige samfunnsintegrering. For det første var det ikke selvsagt at det skulle bli noen ny bevegelse i det hele tatt. Hauges initiativ skulle vise seg å være avgjørende. Deretter var det et spørsmål hvilken profil den eventuelt skulle få. Her ble juridiske momenter fra rettssaken mot Hauge utslagsgivende, idet de var med å peke ut en ny, mulig retning for bevegelsen.

For det første hadde Hauge blitt dømt og straffet for brudd på konventikkelplakaten. Den gamle lovstridige møtepraksisen var derfor ikke aktuell å videreføre. Tvilen Hauge hadde vært med å så før rettssaken om konventikkelplakatens gyldighet, trakk han nå tilbake. For det andre hadde Hauges forsvarer, Niels Lumholtz, terpet og terpet i sin forsvarstale på at det gikk et avgjørende juridisk skille mellom offentlig forkynnelse og privat oppbyggelse. Offentlig forkynnelse var under ingen omstendigheter lov for lekmenn, mens privat oppbyggelse var tillatt under visse omstendigheter.⁵⁶ Her var det altså muligheter, gjennom en justering av virksomheten. For det tredje ble Hauge i rettssaken anklaget for skadelig lære og for å ha forsøkt å stifte en sekt.⁵⁷ Selv om han i siste instans ble fri­funnet for dette, opplevdes det de kommende årene tvingende nødvendig for Hauge å overbevise geistlige myndigheter om ortodoksien av haugianernes lære og at de ikke utgjorde noen sekt.⁵⁸ Mens rettssaken stengte noen dører, ble altså andre åpnet.

På denne måten innebar ikke rettssaken kun en bråstopp for bevegelsen. Den ble samtidig en katalysator for endring innad i bevegelsen; en endring som blant annet kom til å foregå gjennom teologisk tilpasning. Lille julaften 1814 hadde et enstemmig, helnorsk dommerkollegium avvist å dømme Hauge til straffearbeid. I stedet lot de den tiårige rettsprosessen ende i en bot. Den endelige straffen stod i sterk kontrast til de opprinnelige anklagene. Hauge hadde fått en håndsrekning fra øverste hold. Nå var det opp til ham å forvalte tilliten.

56 Hauges forsvarer gjentok dette poenget til stadighet; RA/S-1151/D/L0001, forsvarers innlegg, s. 29, 31, 37, 56, 62.

57 Garcia de Presno 2021.

58 Selv i sitt testament fra 1821 tar Hauge til motmæle mot påstanden om at haugianerne var en religiøs sekt.

Fredslinjen

For Furre, med sin bakgrunn i et marxistisk historiesyn, må Hauges nye lydighet overfor myndighetene ha framstått som nederlag og resignasjon.⁵⁹ Men selv om bevegelsen var vingeklippet etter rettssaken, var det definitivt ingen tafatt Hauge som satt på Bredtvet.⁶⁰ Øyvind Norderval argumenterer, som nevnt, for at Hauge arbeidet for å nå de samme målene, bare med andre midler enn tidligere. Gjennom instruksjer til vennene om forkyn- nelse, ved å inngå ekteskap, delta i fattigomsorgen og gjennom utarbeid-elsen av et testament, søkte Hauge å fortsette å arbeide «til Guds ære og nestens gavn». På den måten ser Norderval bevegelsen etter rettssaken mer som kontinuitet enn brudd.⁶¹

Sannheten ligger kanskje et sted imellom Fures og Nordervals syns- punkter: Hauge var tydelig aktiv, slik Norderval viser, men det var ikke bare et spørsmål om bytte av strategi. Også målene ble omdefinert. Hauges dilemma var på hva slags måte arbeidet med vekkelsen kunne gjenopptas under de rådende politiske, juridiske og teologiske omstendigheter.⁶² For Hauge var ikke dette bare et praktisk dilemma, det var også eksistensielt. Hvordan kunne haugianerne bevare et sant kristenliv i den situasjonen de nå var? Hauges eget svar lød: ved «orden». Ved rettssakens slutt var det på denne måten ikke bare Norge som hadde fått en ny grunnlov, det hadde i praksis også Hauge-bevegelsen. Den tidligere så konfliktskapende regelen med å følge «Guds bud» for enhver pris, ble underordnet et ideal om å bevare ro og orden under alle omstendigheter.⁶³ Det må kunne sies å ha vært et nytt mål.

Når det gjaldt predikantvirksomheten, reiste ikke Hauge selv rundt lenger, og det var ikke bare av helsemessige årsaker.⁶⁴ Han erkjente nå konventikkelplakatens gyldighet og stod ved det løftet han hadde gitt i fangenskap om ikke lenger å trosse kongens forbud. Han beklaget også det han nå betraktet som fortidens «Uordener», som de mange store offentlige samlingene.⁶⁵ Overfor haugianerne inntok han samtidig rollen som både

59 Om Fures historiesyn, se Skree (2022, s. 447–485, 499–505).

60 Se for eksempel brev fra Hauge til venner 17. oktober 1815 og 4. april 1816, der Hauge tar initiativ til å starte opp bevegelsen på ny. Hauge 1972: 132, 142–143.

61 Norderval 1999.

62 Brev fra Hauge II. desember 1817. Hauge 1972: 190–191.

63 Brev fra Hauge til venner i Kristiansand 14. oktober 1819. Hauge 1972: 278.

64 Se for eksempel brev fra Hauge 5. mars 1815: «Jeg føler en Drift at vandre ud at forkynde Guds Ord og hans Villie efter hvad hans Aand aabenbarer mig. Jeg er svag i Legemet, og den Lov som jeg er dømt for, staar ved Magt, saa Tvil kan ikke undgaaes.» Hauge 1972: 99.

65 RA/S-1151/D/L0002, forhør av Hans Nielsen Hauge, svar på spørsmål 198.

pådriver og brems. På den ene siden oppfordret han venner til å begynne å reise og forkynne igjen. Men etter hvert som vekkelsen begynte å bre om seg, formante han dem også strengt til å overholde (det han oppfattet som) bestemmelsene i konventikkelplakaten og unngå oppstyr. Derfor skulle de nå bare holde private «Opbyggelser», ikke offentlige «Taler og Forsamlinger».⁶⁶ De skulle ikke kalle inn naboene til møtene, men bare ta imot dem som kom. De skulle helst lese høyt fra en postill istedenfor å tale selv, og om noen skulle tale, så bare én på hvert møte. Og de unge burde heller lytte til de eldre og erfarne enn å tale selv.⁶⁷ Haugianerne skulle på denne måten ikke gjøre noe som kunne framprovosere en ny inngripen fra myndighetenes side.

Hauges instruksjoner ble raskt gjennomført i bevegelsen. Overivrige predikanter ble formant gjennom brev, eller ble innkalt til «patriarken» på Bredtvet, så han kunne overhøre dem.⁶⁸ Som et direkte resultat av denne instruksjonen ble det ikke holdt en eneste haugiansk «Forsamling» mer. Derimot ble det holdt en talløs mengde «Opbyggelser». Selv så sent som slutten av 1800-tallet ble det holdt «Opbyggelser» i Stavanger-traktene, da i regi av presten Lars Oftedal. Med sin mors haugianerbakgrunn hadde han nok fått begrepsbruken inn med morsmelka.⁶⁹

At samlingene byttet navn til oppbyggelser var ikke bare en overfladisk navneendring eller et juridisk grep for å holde seg på rett side av konventikkelplakaten; det var også en teologisk innrømmelse. Haugianernes samlinger var på dette viset per definisjon ikke lenger i konflikt med prestenes offentlige embete som religionslærere. Haugianerne drev jo bare med privat *oppbyggelse*, ikke offentlig *lære* eller *forkynnelse*. Skillet mellom privat og offentlig, og mellom oppbyggelse og lære, hadde ikke haugianerne vært så nøye med før rettssaken. Da hadde Hauge freidig oppfordret haugianerne til å «opmuntre, lære og lede hverandre» hvis ikke prestene gjorde jobben sin.⁷⁰ Rettssaken medførte at han leste Bibelen med nye øyne. Nå angret han på at han hadde tatt Bibelen «for lydelig» tidligere.⁷¹ Etter rettssaken skulle haugianerne kun oppbygge, oppmuntre og formane sin neste; lære og offentlig forkynnelse overløt de til prestene.⁷² Hauge underordnet seg på

66 Garcia de Presno 2022: 192–193.

67 Brev fra Hauge 18. september 1817. Hauge 1972: 175–176.

68 Molland 1979: 70.

69 Furre 1990: 7.

70 Jf. innlegg i *Norske Intelligentsedler* i 1799. Bang 1910: 174.

71 Brev fra Hauge til venner 28. september 1805. Hauge 1972: 6.

72 Hauge viser blant annet til 1 Tess 5,11 og Heb 10,23–25.

denne måten det kirkelige hierarkiet, slik det var nedfelt i den augsburgske konfesjon, artikkel 14.⁷³ I tillegg til verdslig orden kom altså teologisk orden, eller rettere sagt underordning, inn i den haugianske «grunnloven».

Bokutgivelsene etter rettssaken utviste også orden på samme doble vis, med innordning i samfunnet og underordning i kirken. Med de nye utgivelsene inngikk Hauge i mye større grad i den voksende offentlige meningsutvekslingen. Særlig gjaldt dette reisebeskrivelsen, kirkehistorien, og den nye postillen. I motsetning til sine tidlige skrifter, var målgruppene for disse utgivelsene vel så mye utenforstående som haugianere. Her gikk Hauge bevisst inn for å framstå ortodoks, og tiden da Hauge framstod som religionslærer var forbi. Utgivelsenes teologiske profil kan sammenfattes i en formulering Hauge selv kom med i forbindelse med sluttredigeringen av ett av skriftene sine: «Nødig vil jeg støde.»⁷⁴

Utgivelsene var også uttrykk for teologisk underordning, der Hauge søkte å motbevise rettssakens anklager om skadelig lære og forsøk på sekt-dannelse. Verken den kontroversielle postillen eller den reviderte Bibelen fra før rettssaken ble forsøkt utgitt på nytt i Huges levetid. I stedet utga Hauge en forsonende redegjørelse for sin egen lære.⁷⁵ Det gjennomgående budskapet her var at haugianernes selvregulerte og private oppbyggelses-aktivitet ikke på noen måte kom i konflikt med prestenes særegne kall som offentlige religionslærere.⁷⁶ Denne avklaringen vis-a-vis prestestanden la på lang sikt grunnlag for at flere andregenerasjons haugianere, deriblant Huges egen sønn, kunne ta teologisk utdanning.

Den teologiske underordningen kom også tydelig til uttrykk i Huges nye postill som ble utgitt i 1822. Der Hauge i sin første postill hadde vært eneforfatter, bestod denne andre postillen nesten utelukkende av en samling bidrag fra anerkjente geistlige, lutherske forfattere som Pontoppidan, Francke, Arndt og Luther selv.⁷⁷ «Samlingspostillen», som den etter hvert ble kalt, skulle gjendrive all tvil om haugianernes evangelisk-lutherske ståsted. Den fikk svært stor utbredelse og kom i årenes løp til å bli haugianernes møtebok framfor noen annen. Når postillen bare *nesten* utelukkende bestod av bidrag fra geistlige forfattere, er det fordi seks av Huges egne betraktninger faktisk var med i postillen. Likevel ble ikke navnet hans

73 Rudelbach 1825: 56.

74 Brev fra Hauge 5. april 1817 i forbindelse med utgivelsen av skriftet «Religiøse Følelser og deres Værd». Hauge 1972: 167.

75 Redegjørelsen ble utgitt som et vedlegg til Huges reisebeskrivelse.

76 Hauge 1972: 72–94.

77 Hauge 1954: 119.

nevnt blant de andre forfatterne på framsiden. Det var tross alt forskjell på lek oppbyggelse og lærde utlegninger og det gjaldt å ikke provosere.⁷⁸ Utgivelsen av både reisebeskrivelsen og postillen viste seg å bli en suksess. Thomas Amble, som hadde hjulpet Hauge med begge utgivelsene kunne fornøyd melde at «endog Lærde» hadde sagt: «Naar Grundsætningerne ere saadanne, da kan Ingen have med Føie noget at udsætte derpaa.»⁷⁹

Også på handelens område var det orden som rådet. Haugianerne holdt fra nå av tydelige grenser mellom mitt og ditt i sine mange handelstransaksjoner med hverandre. Når Alexander Kielland i *Skipper Worse* lar det framstå som om haugianerne i Stavanger på 1840-tallet «ikke hadde idé om et ordentlig bokholderi», er derfor dette anakronistisk.⁸⁰ De mange bevarte haugianske vennebrevene fra tiden etter rettssaken formelig bugner av kredittoppgjør og regnskapsoversikter. Hauge startet heller aldri opp noen ny felles-haugiansk handel; den hadde vist seg å være for kontroversiell. Men selv om Hauge var ferdig som handelsmann i stort format, var det motsatte tilfelle med haugianerne. Om næringsliv hadde vært et kjennemerke på haugianerne før rettssaken, ble det det i enda større grad etterpå. Forskjellen var at konfliktene med myndighetene nå var blitt borte fra de mange næringsforetakene. Francis Sejersted har påpekt hvordan vennsamfunnene på denne måten utover 1800-tallet ble et springbrett for bønder og husmenn som ønsket å flytte inn til byene og gjøre handelsmenn og håndverkere av seg.⁸¹ Handelen var blitt samfunnsbyggende istedenfor samfunnstruende.⁸²

Aksept med bismak

Etter rettssaken fikk dessuten Hauge-bevegelsen et nytt element som ikke hadde vært mulig før 1814, nemlig politisk engasjement. Grunnlaget ble lagt allerede i Hauges levetid, da flere haugianere ble valgt inn til Stortinget. Den største politiske påvirkningen skjedde likevel i årene etter Hauge. Haugianerne, som nå heller ble ansett som tillitvekkende snarere enn

78 Jf. haugianernes forhandlinger omkring dette: «Angaaende mine Tegster, saa skrev ieg til dig [...] at Amle mente, vi ike skulde trøke dem i dene Paastil, som alt er af Lerde og disse <er> lege.», brev fra Hauge 12. november 1821 og 15. februar 1822. Hauge 1972: 361, 366. Resultatet ble et kompromiss: tekstene ble trykket i postillen, men uten Hauges navn på tittelsiden.

79 Brev fra Thomas Amble til O.P. Moe 27. desember 1821, <https://www.digitalarkivet.no/db60047759000645>

80 Kielland 1968: 14.

81 Sejersted 1995: 296.

82 Om haugianernes handelsvirksomhet og dennes innvirkning på modernisering i Rogaland, se Langhelles bidrag i denne antologien.

opprørske, nøy i økende grad utbredt aktelse på lokalplanet. I områder med stor konsentrasjon av haugianere smittet gjerne haugianske verdier som måtehold og virksomhet over på folkekulturen ellers, og haugianere ble ofte ledende representanter i bygdene.⁸³ Utover århundret skulle haugianere bli valgt til stortingsrepresentanter, ordførere og kommunekasserere over store deler av landet.⁸⁴ Selv om de aldri utgjorde noen samlet politisk front, ble bevegelsen en betydelig kulturell og politisk kraft i det nye Norge. De var ikke bare den «faste kjernen i den opposisjonelle bondereisinga», som Koht påpekte, men samarbeidet også med embetsmennene i flere saker.⁸⁵ Deres største politiske seier må kunne sies å ha vært opphevelsen av konventikkelplakaten; en seier som ikke hadde vært mulig uten nettopp å stå sammen med representanter for ellers «u-haugianske», liberale verdier.⁸⁶

Fredslinjen preget altså hele bevegelsens virksomhet etter rettssaken og var en bevisst retningsendring initiert av Hauge for at bevegelsen kunne fortsette å virke under de rådende forhold. Der konfliktlinjens viktigste resultat hadde vært opprettelsen av en folkebevegelse, brakte fredslinjen Hauge-bevegelsen først og fremst aksept. Haugianere landet over gikk fra å være utskjelt til å bli tolerert og berømmet. Nå ble de rost av prestene for sin trofaste kirkegang og av amtmennene for sine mange handels- og industriforetak.⁸⁷ De ble til og med tilkalt for å påvirke nye, urovekkende vekkelsesutspring i riktig retning.⁸⁸ Slik sett var fredslinjen en stor suksess for en bevegelse som hadde ligget med brukket rygg. Den nye strategien spilte på lag med samfunnet og var bærekraftig på en helt annen måte enn konfliktlinjen hadde vært.

Selv om fredslinjen var vellykket, kom den med en bismak. Det var ikke alle som opplevde at det eksistensielle dilemmaet om hvordan man kunne leve som en sann kristen i samtiden hadde funnet en tilfredsstillende løsning. Flere mente at Hauge med sin nye linje hadde gått på akkord med sine tidligere verdier og standpunkt. Motstand kom både innenfra og utenfra. Reaksjonen fra venner kom allerede i 1809, da Hauge en kort periode var løslatt fra fengsel. På sin reise for å bygge saltproduksjonsanlegg, avsto

83 Langhelle 2022: 25–46.

84 Jf. Golf 1996: 127.

85 Dørum 2017b; Koht 1926: 352.

86 Seierstad 1923: 256. Om haugianernes forhold til liberale bønder i årene etter 1814, se Nymarks bidrag i denne antologien.

87 En rekke positive attester fra prester og embetsmenn, innhentet i forbindelse med rettssaken, er gjengitt i Hauges reisebeskrivelse. Hauge 1952: 52–64.

88 Seierstad 1923: 217–218.

han nemlig fra å forkynne. Ståle Dyrvik tolker denne innstillingen som et tydelig vitnesbyrd om Hauges nye lojalitet.⁸⁹ Det samme gjorde tydeligvis flere haugianere, og kritikken på dette åpenbare bruddet med den tidligere praksisen lot ikke vente på seg. Hauge måtte følgelig rykke ut og både forsvare og forklare seg.⁹⁰ Senere var andre mer separatistiske bevegelser heller ikke nådige mot det de oppfattet som Hauges kompromiss med «fienden». Da den engelske kvekeren Thomas Shillitoe besøkte Hauge på Bredtvedt i 1822, anklaget han Hauge for å være blant dem som «had put their hand to the plough and looked back».⁹¹ Med andre ord hadde Hauge med sin lovlige strategi sviktet Guds kall.

Den vanligste reaksjonen blant haugianerne var likevel ikke motstand mot, men forsvar av Hauge. De fleste haugianere stilte seg uforstående til anklagene om Hauges retningsendring, og kunne ikke egentlig innse at det var skjedd noen forandring med denne etter rettssaken. Tvert imot ble samfunnets økte aksept for haugianernes virksomhet tolket som at det var «verden» som hadde skiftet ansikt, ikke haugianerne.⁹² Noe rett var det jo i dette, i og med den nye politiske situasjonen. Men først og fremst var det haugianerne selv som hadde endret seg. Da det ble påstått av en som stod haugianerne nær at Hauge «med sit lyse Hoved» hadde innsett «at han havde taget Feil», vakte dette derfor forargelse blant flere haugianere.⁹³ Slik de så det, hadde Hauge holdt fast ved troen og forblitt trofast mot sitt kall til sin død. Dette var også det som ble inngravert av Hauges venner på hans gravstein.⁹⁴

Den endrede strategien overfor samfunnet og påstander om tidligere feiltakelser var uten tvil et ømt punkt for både Hauge og haugianerne i mange år. Hauge synes aldri å ha blitt helt enig med seg selv i hva han mente om den. Selv om han stadig beklaget fortidens uorden og «tullemutter», idylliserte han også den tro og oppriktighet han mente hadde preget haugianerne i begynnelsen. Tenk hva de kunne ha oppnådd, hvis de bare hadde hatt litt mer orden på sakene!⁹⁵ Hauge og haugianernes nye lovlighet og

89 Dyrvik & Feldbæk 1996: 73.

90 Jf. brev fra Hauge 17. april 1809. Hauge 1972: 26.

91 Richardson 1849: 40, jf. Luk 9,62.

92 Molland 1979: 90.

93 Jf. Sivertson 1833: 35 og brev fra Andreas Hauge til Daniel Arnesen 17. juni 1834, <https://www.digitalarkivet.no/db60047761000393>.

94 Inskripsjonen på Hauges gravstein lyder blant annet: «Indtil sit sidste Aandedrag holdt han fast ved den Troe, det Haab og den Kjærlighed som han havde sagt at udbrede.»

95 Jf. brev fra Hauge 14. oktober 1819, 18. januar 1820, 24. juli 1820, 24. februar 1821. Hauge 1972: 278, 289, 323, 339–344.

teologiske underordning var likevel ikke tilstrekkelig til at de riktig ble tatt opp i det gode selskap. Symptomatisk i så måte var teologiprofessor Stener Johannes Stenersens stempling av haugianerne som «sværmere» like før Hauges død. Samme hvor mye de avsto fra offentlig forkynnelse og utga lutherske postiller; ekte lutheranere var de tross alt ikke.⁹⁶ Med sin fredslinje ble haugianerne dermed stående i et slags limbo – de nådde ikke opp til de rettroendes rekker, verken i separatistenes eller teologenes øyne.

Konflikt først, fred så

Jeg startet med å spørre hvilken strategi som var best i et langsiktig perspektiv og hvilken Hauge som «burde minnes», vurdert ut ifra bevegelsens gjennomslag i samfunnet. Konfliktlinjens store suksess lå i dannelsen av en selvstendig og seiglivet folkebevegelse. Denne bevegelsen er vanskelig å se for seg uten alle konfrontasjonene. Det er derfor vanskelig å si seg enig med Hauge i at bevegelsen kunne oppnådd så mye mer, hvis de bare hadde vært mer «ordentlige» fra begynnelsen av. Folkebevegelse og konflikt var to sider av samme sak under eneveldet. Samtidig var den konfliktpregede strategiens brå slutt temmelig uunngåelig. Andre konfliktskapende bevegelser både før og etter 1814 endte på samme måte, med effektiv, statlig bruk av rettsvesenet. Konfliktlinjen skapte bevegelsen, men var for radikal til å kunne tillates et videre liv av myndighetene.

Med rettssaken fikk Hauge en ny sjanse. Det har ikke vært alle ledere av konfliktskapende bevegelser forunt. Han grep sjansen og tilpasset seg, for å gi bevegelsen en fortsettelse. Fredslinjens fremste bragd var den sårt tiltrengte aksepten Hauge-bevegelsen fikk i samfunnet. Uten denne aksepten er bevegelsens videre liv med bred og betydelig samfunnspåvirkning vanskelig å se for seg. Samtidig hadde fredslinjen en høy pris. Både i teologi, litteratur og handel gjorde den Hauge-bevegelsen til noe annet enn det den hadde vært. I manges øyne hadde ikke bare ildfull vekkelse blitt til traust bevegelse, men lydighet til Gud hadde blitt underordnet lydighet til mennesker.

I etterpåklokskapens lys var det kanskje kombinasjonen av konflikt og fred, nettopp i den rekkefølgen, som var nøkkelen til suksess for Hauge-bevegelsen. På den ene siden var dannelsen av bevegelsen uløselig knyttet til konflikt. I datidens samfunn fantes nok ikke noe reelt alternativ til denne

96 Stenersen 1823: 458.

strategien. På den andre siden hadde Hauges og haugianernes bestrebelser etter rettssaken forblitt lite annet enn heltemodig overmot uten fredslinjen. For Hauge-bevegelsen var fredslinjen like nødvendig som konfliktlinjen for å skape langsiktig gjennomslag i samfunnet. Det beste perspektivet på Hauge-bevegelsens to svært så ulike ansikter synes derfor å være et brummsk «ja takk, begge deler». Konflikt først, fred så.

Berge Furre, som ble sitert innledningsvis, undrer seg om Hauge på grunn av sin radikale strategiendring burde regnes blant det den tyske forfatteren Hans Magnus Enzensberger kaller «tilbaketogets helter».⁹⁷ Slike ledere skjønner at det ikke lenger er et levedyktig alternativ å fortsette i samme spor. De tar det upopulære valget om radikal kursendring, selv om de sjelden blir anerkjent av sin egen samtid. Svaret på Fures spørsmål må kanskje være et «Tja». På den ene siden gjorde Hauge definitivt et upopulært tilbaketog. På den andre siden forble den fredssøkende linjen for Hauge alltid en innrømmelse han gjerne skulle vært foruten. Selv om han i ettertid anerkjente fortidens «uorden», stod stadig den første vekkelsen for ham som mer autentisk, som «den første Kiærlighed». Ettertidens fascinasjon for Hauge-bevegelsens tidlige fase kan tyde på at Hauges tilbakeskuede idyllisering av den konfliktskapende perioden la sterke føringer for senere tids historiografi. I det lange løp skulle tilbaketog likevel vise seg å være svært vellykket. Det ga ikke Hauge heltestatus, verken i egne eller andres øyne, men det ga i realiteten Hauge-bevegelsen livets rett i mange år framover. Resultatet var på lang sikt en vellykket integrasjon i kirke og samfunn, selv om prisen var en sterkt endret bevegelse. Dette er det verdt å legge større vekt på ved neste Hauge-jubileum.

Referanser

- Bang, A. C. (1910). *Hans Nielsen Hauge og hans samtid: Et tidsbillede fra omkring aar 1800*. Gyldendalske Boghandel.
- Breistein, D. (1955). *Hans Nielsen Hauge, «Kjøbmand i Bergen»: Kristen tro og økonomisk aktivitet*. Grieg.
- Dyrvik, S. (2011). *Norsk historie 1536–1814: Bd. 2. Vegar til sjølvstende*. Samlaget.
- Dyrvik, S. & Feldbæk, O. (1996). *Mellom brødre: Bd. 7. 1780–1830*. Aschehoug.
- Dørum, K. (2017a). Bondemotstand og folkelig opposisjon under eneveldet. I T. Bjerkås & K. Dørum (Red.), *Eneveldet før undergangen: Politisk kultur i Norge 1660–1814* (s. 469–504). Scandinavian Academic Press.

97 Furre 1999a; Enzensberger 2017: 135–141.

- Dørum, K. (2017b). Haugianerne i norsk politikk på 1800-tallet. I K. Dørum & H. K. Sødal (Red.), *Hans Nielsen Hauge: Fra samfunnsfiende til ikon* (s. 76–103). Cappelen Damm Akademisk.
- Dørum, K. & Sandvik, H. (2012). *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Scandinavian Academic Press.
- Enzensberger, H. M. (2017). *Tilbaketogets helter: Essays og dikt 1957–2015*. Bokvennen.
- Feldbæk, O. (1998). *Danmark-Norge 1380–1814: Bd. 4. Nærhed og adskillelse 1720–1814*. Universitetsforlaget.
- Fiskaa, I. (2009). *Statsmakta og Lofthusreisinga: Styresmaktene si handtering av allmugereisinga i Nedenes og Bratsberg 1786–87* [Masteroppgave, Universitetet i Oslo]. DUO vitenarkiv. <http://hdl.handle.net/10852/23794>
- Freeman, J. (1979). Resource Mobilization and Strategy: A Model for Analyzing Social Movement Organization Actions. I: M. N. Zald & J. D. McCarthy (Red.), *The Dynamics of Social Movements* (s. 167–189). Winthrop Publishers.
- Furre, (1990). *Soga om Lars Oftedal: 1*. Samlaget.
- Furre, B. (1997). Hans Nielsen Hauge – kva slags opprør? I O. Grepstad (Red.), *Berge Furre. Sant og visst: Artiklar, foredrag og preiker* (s. 192–203). Det norske Samlaget.
- Furre, B. (1999a, 22. mai). *Hans Nielsen Hauge – kva slags opprør?* NRK. <https://tv.nrk.no/serie/kunnskapskanalen/FFAU90000499/22-05-1999>
- Furre, B. (1999b). Hans Nielsen Hauge: Stats- og samfunnsfiende. I S. A. Christoffersen (Red.), *Moralsk og moderne? Trekk av den kristne moraltradisjon i Norge fra 1814 til i dag* (s. 80–101). Ad Notam Gyldendal.
- Furseth, I. (2002). *A Comparative Study of Social and Religious Movements in Norway 1780s–1905*. The Edwin Mellen Press.
- Garcia de Presno, J. (2018). Ble Hans Nielsen Hauge offer for justismord? En vurdering av rettsprosessen. I I. Dahlbacka, J. Dahlbacka & E. Malmer (Red.), *Visioner för en bättre värld* (s. 55–75). Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkiv.
- Garcia de Presno, J. (2021). En anklage om skadelig lære i rettssaken mot Hans Nielsen Hauge. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 157–174. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5426>
- Garcia de Presno, J. (2022). Vekkelsens vokabular. Smakebiter fra haugianernes religiolekt ca. 1800–1840. I H. V. Kleive, J. G. Lillebø & K.-W. Sæther (Red.), *Møter og mangfold: Religion og kultur i historie, samtid og skole* (s. 175–198). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.156.ch8>
- Golf, O. (1996). *Haugebevegelse og folkeopplysning 1800–1860: Utgitt i forbindelse med Hauge-jubiléet i 1996* (Bd. 6). Universitetet i Oslo, Pedagogisk forskningsinstitutt.
- Grendahl, M. (1849). *Om Hans Nielsen Huges Liv, Virksomhet og dennes Følger*. Udgivet efter Forfatterens Død af C. L. Simonsen. Paa Udgiverens Forlag.
- Grytten, O. H. (2014). Haugianere som næringslivsaktører. I B. Seland (Red.), *Gud og Mammon: Religion og næringsliv*. Cappelen Damm Akademisk.
- Grytten, O. H. & Minde, K. B. (2015). Haugianerliberalistene: En analyse av haugianerne som politikere og næringslivsaktører. I R. Svellingen (Red.), *Grunnlovsjubileum 200 år – i perspektiv av utvandringa til Amerika og USA si grunnlov av 1787* (s. 22–46). Vestnorsk utvandringssenter.
- Gundersen, T. R. (2022). *Haugianerne. Enevelde og undergrunn 1: 1795–1799*. Cappelen Damm.
- Hauge, H. N. (1949). Den christelige Lære. I H. N. H. Ording (Red.), *Hans Nielsen Huges skrifter: Bd. 3*. Andaktsbokselskapet. (Opprinnelig utgitt 1800)
- Hauge, H. N. (1951). Den sande Christnes udvalgte Psalmebog. I H. N. H. Ording (Red.), *Hans Nielsen Huges skrifter: Bd. 4* (s. 19–160). Andaktsbokselskapet. (Opprinnelig utgitt 1799)
- Hauge, H. N. (1947). *Hans Nielsen Huges skrifter: Bd. 1* (H. N. H. Ording, Red.). Andaktsbokselskapet.
- Hauge, H. N. (1952). *Hans Nielsen Huges skrifter: Bd. 6* (H. N. H. Ording, Red.). Andaktsbokselskapet.

- Hauge, H. N. (1954). *Hans Nielsen Hauges skrifter: Bd. 7* (H. N. H. Ording, Red.). Andaktsbokselskapet.
- Hauge, H. N. (1971). *Brev frå Hans Nielsen Hauge: Bd. 1* (I. Kvamen, Red.). Lutherstiftelsen.
- Hauge, H. N. (1972). *Brev frå Hans Nielsen Hauge: Bd. 2* (I. Kvamen, Red.). Lutherstiftelsen.
- Heggveit, H. G. (1905–1911). *Den norske Kirke i det nittende Aarhundrede, 1796–1820*. Cammermeyers Boghandel.
- Hermansen, H. P. (2018). Hans Nielsen Hauge og de lange linjene i historien. *Kirke og Kultur*, 122(2), 161–172. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-3002-2018-02-08>
- Johansen, A. (2019). *Komme til orde*. Universitetsforlaget.
- Kielland, A. (1968). *Skipper Worse*. Gyldendal.
- Koht, H. (1926). *Norsk bondereising: Fyrebuing til bondepolitikken*. Aschehoug.
- Koht, H. & Schreiner, J. (1934–1936). Årsakene til at Regjeringen grep inn mot Hans Nielsen Hauge. *Historisk tidsskrift*, 30, 53–63.
- Kullerud, D. (1996). *Hans Nielsen Hauge: Mannen som vekket Norge*. Forum Aschehoug.
- Langhelle, S. I. (2022). *The 1820–1850 Revivals of Hans Nielsen Hauge: A Sociological Study of the Modernization of Mentality*. The Edwin Mellen Press.
- McAdam, D. (2011). The Political Process Model. I C. E. Zirkzadeh (Red.), *Social and Political Movements: Vol. 2. Emergence and Evolution of Political-Process Theory* (s. 89–113). Sage.
- McCarthy, J. D. & Zald, M. N. (1977). Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory. *The American Journal of Sociology*, 82(6), 1212–1241. <https://doi.org/10.1086/226464>
- Molland, E. (1979). *Norges kirkehistorie i det 19. århundre: Bd. 1*. Gyldendal.
- Moseng, O. G., Opsahl, E., Pettersen, G. I. & Sandmo, E. (2003). *Norsk historie II: 1537–1814*. Universitetsforlaget.
- Mykland, K. (1978). *Kampen om Norge 1784–1814: Bd. 9*. Cappelen.
- Norborg, S. (1970). *Hans Nielsen Hauge: Biografi: 1804–1824*. Cappelen.
- Norderval, Ø. (1999). «Ikke som hiine elendige tullemutter eller sammenløb»: Om Hans Nielsen Hauges siste år: Resignasjon eller ny strategi? *Historisk tidsskrift*, 78(4), 496–524.
- Pryser, T. (1999). *Norsk historie 1814–1860*. Samlaget. <https://doi.org/10.1086/226464>
- Rian, Ø. (2014). *Sensuren i Danmark-Norge: Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*. Universitetsforlaget.
- Richardson, G. (1849). *The Rise and Progress of the Society of Friends in Norway*. Gilpin.
- Rudelbach, A. G. (Red.). (1825). *Den rette uforandrede Augsburgske Troesbekjendelse*. C. Græbes Officin.
- Sanders, H. (1995). *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820–1850*. Stads- och kommunhistoriska instituttet, Stockholms universitet.
- Schreiner, J. (1933). Hans Nielsen Hauge og «Samfundets fellelskap». *Historisk tidsskrift*, 29, 383–401.
- Seierstad, A. (1923). *Kyrkjelegt reformarbeid i Norig*. Lunde & Co's forlag.
- Sejersted, F. (1995). *Den vanskelige frihet: 1814–1851*. Cappelen.
- Seland, B. (2017). I «Fællesskab og Samfund» – Haugebevegelsens organisasjon. I K. Dørum & H. K. Sodal (Red.), *Hans Nielsen Hauge. Fra samfunnsfiende til ikon* (s. 104–132). Cappelen Damm Akademisk.
- Seland, B. (2022). «utilladelige Taler til Almuen»: En studie av forsvar og lovanvendelse i rettsaker mot haugianere i Råbyggelaget, Kristiansand stift. *Heimen*, (3), 199–220. <https://doi.org/10.18261/heimen.59.3.2>
- Sivertson, S. (1833). *Haugianismen. Dens historie og væsen samt forhold til herrnhutismen*. Trykt hos Jacob C. Abelsted.
- Skree, A. (2022). *Berge Furre: Eit liv i rørsle*. Samlaget.
- Stenersen, S. J. (1823). *Den christne Kirkes Historie i Udtog*. Chr. Grøndahl.
- Supphellen, S. (2012). *Konventikkelplakatens historie 1741–1842*. Tapir akademisk forlag.

- Thorkildsen, D. (1998). Vekkelse og modernisering i Norden på 1800-tallet. *Historisk tidsskrift*, 77, 160–180.
- Thorkildsen, D. (2014). Religionspolitikken i Norge før og etter 1814. *Kirke og Kultur*, 119(1), 58–65.
- Thrap, D. (1893). *Hans Hauges Fængsling*. Grøndahl.
- Ulstein, J. O. (2019). Vestlandsk kyrkjesynd: Med Johs. Solem som orienteringspunkt. I B. Løvlie, P. Halse & K. Hatlebrekke (Red.), *Tru på Vestlandet* (s. 127–162). Cappelen Damm Akademisk.
- Ulvund, F. (2014). «Grundlovens Taushed» – Høgsterett og religionsfridomen mellom Grunnlova og dissentarlova. *Teologisk tidsskrift*, (4), 385–407.
- Zald, M. N. & Ash, R. (1966). Social Movement Organizations: Growth, Decay and Change. *Social Forces*, 44(3), 327–341. <https://doi.org/10.1093/sf/44.3.327>
- Ørstavik, L. (1982). «Haugianismens sorte epidemi»: Studiar i Haugeovringa på Sunnmøre 1799–1805 [Hovedoppgave]. Universitetet i Bergen.
- Aarflot, A. (1969). *Tro og lydighet: Hans Nielsen Hauges kristendomsforståelse*. Universitetsforlaget.